

Ψυχαναλυτική θεώρηση της πράξης και της διάπραξης

Ντόρα Περτέση

Περί του υποκειμένου

Το υποκείμενο στην ψυχανάλυση είναι πάντοτε υποκείμενο σημαίνοντος, δηλαδή ένα υποκείμενο που ορίζεται από τον λόγο, από τον Άλλο της γλώσσας, από το παιχνίδι του σημαίνοντος. Πρόκειται για ένα διχασμένο υποκείμενο, όσον αφορά τις επιθυμίες του, τις φαντασιώσεις του, τις επιλογές των αντικειμένων του και τον τρόπο που απολαμβάνει. Κατά συνέπεια αυτό το υποκείμενο ορίζεται διττά: αφενός από το συμβολικό σύστημα, από την γλώσσα και τη διαλεκτική της, αφετέρου από την ενόρμηση, την απόλαυση. Συνεπεία τούτου, οι πράξεις του υποκειμένου καθορίζονται από αυτόν τον λόγο.

Για παράδειγμα, μέσα από μια παραπραξία, από το ξέχασμα ή το χάσιμο ενός αντικειμένου, υπάρχει μια πράξη, με την ευρεία έννοια του όρου. Το υποκείμενο ξέχασε την ομπρέλα του στο γραφείο του τάδε φίλου. Εντούτοις, δεν ήταν μια πράξη ηθελημένη, συνειδητή ως τέτοια. Στην εν λόγω πράξη, λοιπόν, κάτι ξεπερνάει το άτομο και τότε είναι που αναδύεται το υποκείμενο και η ασυνείδητη επιθυμία του – *ήθελα να το ξεχάσω για να συναντηθώ εκ νέου με αυτόν*, για παράδειγμα.

Πώς σχετίζεται το υποκείμενο με αυτόν τον Άλλο;

Από τον Άλλο της γλώσσας το υποκείμενο ζητά να αναγνωριστεί ως προς τις επιθυμίες του συμβολοποιώντας, όπως μπορεί, την προσωπική του αλήθεια. Αντίθετα, στην τρέλα, ο λόγος του υποκειμένου έχει παραιτηθεί από την αναγνώριση και συγκροτείται παραληρηματικά «σε μια γλώσσα χωρίς διαλεκτική».¹

Μια γλώσσα χωρίς διαλεκτική είναι μια γλώσσα που οι νόμοι της – μεταφορά, μετωνυμία, διφορούμενο – δεν λειτουργούν επαρκώς. Είναι μια γλώσσα που προδικάζει τη σημασία όπου το νόημα δεν ανάγεται στο εκτός

¹ Ζακ Λακάν, *Λειτουργία και πεδίο της ομιλίας και της γλώσσας στην ψυχανάλυση*, μετ. Ν. Λινάρδου-Μπλανσέ, Ρ. Μπλανσέ, Εκκρεμές, Αθήνα 2005, σ. 130.

νοήματος. Το υποκείμενο, δηλαδή, δεν μπορεί εύκολα να παίζει με τη γλώσσα. Σε αυτές τις περιπτώσεις το υποκείμενο είναι εγκλωβισμένο σε έναν άκαμπτο λόγο, ένα λόγο χωρίς υποκειμενική αναφορά, αφού έχει παραιτηθεί από την αναγνώριση, ένα λόγο που δεν στηρίζεται στον Άλλο του ασυνειδήτου. Κατά συνέπεια, το υποκείμενο δεν είναι διχασμένο και η έννοια του παραδείγματος της παραπραξίας, στην οποία αναφερθήκαμε λίγο πιο πάνω, δεν λειτουργεί στην περίπτωσή του. Παρ' όλα αυτά, το υποκείμενο μπορεί, υπό την κατακλυσμική πίεση αυτού του Άλλου που εγγράφεται στο πέραν της αρχής της ευχαρίστησης, να πράττει ή ακριβέστερα να διαπράττει.

Λέγοντας λοιπόν υποκείμενο στην ψυχανάλυση υπερβαίνουμε τις εξής διαστάσεις:

- α) Το άτομο, το πρόσωπο που έχουμε απέναντί μας.
- β) Το εγώ της εγω-ψυχολογίας ως συνθετική βαθμίδα αντίληψης, προσοχής, κρίσης και ελέγχου της πραγματικότητας.
- γ) Την προσωπικότητα, τον χαρακτήρα, τη συμπεριφορά και τις συνήθειες κάθε μεμονωμένου ατόμου.
- δ) Οποιαδήποτε αναφορά σε κάποιο υπερβατικό υποκείμενο, με τη φιλοσοφική διάσταση του όρου.

Περί της παραπραξίας και της παρόρμησης

Ο Φρόντ, σε αντίθεση με τον Λακάν, δεν ανέπτυξε μια ολοκληρωμένη θεώρηση της πράξης. Χρησιμοποιεί πολύ συχνά το ρήμα *agieren* ως αντίστοιχο της διάπραξης (αυτοκτονικής, εγκληματικής, κλπ.), ενώ πολλές φορές θα αναφερθεί, όσον αφορά τη μεταβίβαση του αναλυομένου προς τον ψυχαναλυτή, με όρους πράξης.

Πιο ειδικά, θα αναφερθεί σε περιπτώσεις όπου το υποκείμενο «δεν θυμάται απολύτως τίποτε από όσα έχει λησμονήσει και απωθήσει, αλλά τα *πράττει*».

Δεν τα αναπαράγει ως ανάμνηση αλλά ως πράξη, τα επαναλαμβάνει, δίχως φυσικά να γνωρίζει ότι τα επαναλαμβάνει».²

Σε αυτή την αναφορά, η έννοια της πράξης ορίζεται από την επανάληψη η οποία υπακούει στο πέραν της αρχής της ευχαρίστησης. Για παράδειγμα, ένα υποκείμενο μπορεί να μην θυμάται ότι ήταν πεισματάρης προς τους γονείς του και συμπεριφέρεται με τον ίδιο τρόπο προς τον αναλυτή του υπονομεύοντας την ψυχαναλυτική διαδικασία. Με άλλα λόγια, οι πράξεις του καθορίζονται από το απωθημένο υλικό και επαναλαμβάνει κάτι ερήμην του.

Όμως, ο Φρόυντ δεν παραλείπει να υπενθυμίσει το εξής: «Συχνά για να κρίνουμε τον χαρακτήρα ενός ανθρώπου, αρκεί να προσδιορίσουμε τις πράξεις και τις γνώμες τις οποίες εκδηλώνει συνειδητά. Κυρίως τις πράξεις του, διότι πολλές παρορμήσεις που φτάνουν στην συνείδηση καταλύονται από πραγματικές δυνάμεις του ψυχικού κόσμου πριν καν καταλήξουν να καταστούν πράξεις».³

Σε αυτή την αναφορά ο Φρόυντ μας λέει ότι οι πράξεις καθορίζουν την προσωπικότητα του υποκειμένου. Αυτό που συνιστά λοιπόν το υποκείμενο και τη διαφορετικότητά του, το πιο ενδόμυχο στοιχείο τού είναι του υποκειμένου, καθορίζεται μέσα από τις πράξεις του. Το αν υπάρχει συνάφεια με εκείνο που πρεσβεύει το υποκείμενο ως εγώ με αυτό που πραγματικά είναι, μας το δείχνουν κατά συνέπεια οι πράξεις του.

Επιπλέον, ο Φρόυντ υπογραμμίζει ότι είναι διαφορετική η παρόρμηση από την πράξη. Διότι μπορεί κάποιος, για παράδειγμα, να έχει την παρόρμηση να βλάψει τον συνάνθρωπό του, μπορεί να το φαντασιώνει και να λαμβάνει ικανοποίηση, μπορεί ακόμη και να το βλέπει στο όνειρό του, αλλά αναστέλλεται στο να το κάνει. Αναστέλλει δηλαδή το να καταστήσει συνειδητή πράξη, με όλες τις συνέπειες που αυτό εμπερικλείει, την παρόρμησης του.

Άραγε συμβαίνει πάντοτε έτσι; Συμβαίνει πάντοτε το υποκείμενο να αναστέλλει τις παρορμήσεις του; Και αν όχι; Και αν πράττει ή καλύτερα

² Sigmund Freud, *Για την εισαγωγή της θεραπείας. Ανάμνηση, επανάμνηση, επεξεργασία*, μετ. Γ. Σαγκριώτης, Πλέθρον, Αθήνα 2010, σ. 65.

³ Sigmund Freud, *L'interprétation des rêves*, PUF, Παρίσι 1987, σ. 527.

διαπράττει υπό την αιγίδα μιας παρόρμησης; Και αν ο ανασταλτικός μηχανισμός δεν λειτουργεί; Τι είναι λοιπόν η πράξη;

Περί της πράξης και της διάπραξης

Στο γραπτό του 1945, «Ο λογικός χρόνος...»,⁴ ο Λακάν, έχοντας ως αφετηρία την ψυχαναλυτική πράξη, θα αναφερθεί στην πραγματική πράξη (acte) του υποκειμένου και στους τρεις λογικούς χρόνους που λαμβάνουν χώρα. Στην πραγματική πράξη ενεργοποιούνται τρεις στιγμές του λογικού χρόνου: (α) η στιγμή της θέασης, η στιγμή δηλαδή που κάποιος βλέπει μια κατάσταση, ένα γεγονός, (β) το διάστημα το οποίο του χρειάζεται για να κατανοήσει και να προσμετρήσει μια κατάσταση και, τέλος, (γ) η στιγμή όπου βγάζει το συμπέρασμά του και με βάση αυτό πράττει, πάντοτε εν μέρει σε επίσπευση.

Ίδού οι τρεις στιγμές που επιτρέπουν στην πραγματική πράξη την απόφαση προεξοφλούμενης βεβαιότητας. Το υποκείμενο δηλαδή εμπλέκεται ιδιαιτέρως μέσα από την πράξη του. Δεν πρόκειται για μια παρόρμηση. Σέβεται τους λογικούς χρόνους.

Μπορούμε να υποθέσουμε πως, στην περίπτωση μιας παρόρμησης ή μιας εγκληματικής ή αυτοκτονικής διάπραξης (passage à l'acte), αυτοί οι χρόνοι δεν διαχωρίζονται, ή κάποιοι από αυτούς παρακάμπτονται. Για παράδειγμα, το διάστημα της κατανόησης συρρικνώνεται ουσιωδώς ή και δεν λαμβάνει καθόλου χώρα, απουσιάζει λοιπόν παντελώς. Ή ότι υπάρχει μια σύγχυση μεταξύ του πρώτου και του τρίτου χρόνου. Το υποκείμενο δηλαδή μπορεί να βλέπει μια κατάσταση και να συμπεραίνει άμεσα περί του τι χρειάζεται ώστε να πράξει. Ή μπορεί να βλέπει μια κατάσταση, να μην την κατανοεί επαρκώς και η στιγμή του συμπεράσματος να του επιβάλλεται υπό μορφή παραληρηματικής βεβαιότητας, μέσω μιας άκαμπτης ρήσης, ενός λόγου παραληρηματικού, εκτός διαλεκτικής, που τον «προστάζει» τρόπο τινά να καταστήσει αμέσως τη σκέψη του πράξη. Ή τίθεται το ερώτημα του τι ακριβώς βλέπει το υποκείμενο. Μια κατάσταση ή το κάπως αινιγματικό και απειλητικό βλέμμα του άλλου;

⁴ Jacques Lacan, « Le temps logique et l'assertion de certitude anticipée », *Ecrits*, Seuil, Παρίσι 1966, σσ. 197-213.

Πολλά χρόνια αργότερα, το 1963, στο Σεμινάριο *Το άγχος*, ο Λακάν θα αφιερώσει ένα μάθημα στη διάκριση της πράξης, της διάπραξης και της εκδραμάτισης (acting out).

Θα πούμε απλά ότι, ψυχαναλυτικά μιλώντας, η ερμηνεία έχει καθεστώς αναλυτικής πράξης, είναι κάτι που συνιστά τομή στον λόγο του αναλυομένου.

Ο Λακάν, στο εν λόγω σεμιναριακό μάθημα, έχοντας ως αφετηρία την αυτοκτονική διάπραξη της «Νεαρής ομοφυλόφιλης»⁵ του Φρόντ, θα εξετάσει τη σχέση του υποκειμένου προς τον Άλλο της γλώσσας. Η εν λόγω σχέση δεν είναι κάτι απλό. Στη σχέση προς τον Άλλο, το υποκείμενο συνδέεται διττά: ως υποκείμενο σημαίνοντος και ως υπόλοιπο. Η έννοια του υπολοίπου παραπέμπει στην ακέφαλη ενόρμηση, στην απόλαυση. Με άλλα λόγια, οι συντεταγμένες του υποκειμένου σχετίζονται με τον συμβολικό Άλλο της γλώσσας, αφενός, και αφετέρου με ένα υπόλοιπο εκτός γλώσσας, εκτός συμβολοποίησης.

Τι συμβαίνει στη διάπραξη, είτε είναι αυτοκτονική είτε εγκληματική;

Το υποκείμενο βρίσκεται εκτός συμβολικών συντεταγμένων. Πιο ειδικά, ο Λακάν θα υπογραμμίσει ότι «η στιγμή της διάπραξης είναι η στιγμή της πιο μεγάλης δυσπραξίας του υποκειμένου και επιπροσθέτως υπάρχει και η συγκινησιακή συμπεριφορά ως αταξία κίνησης. Από εκεί που βρίσκεται, στον τόπο της σκηνης ως υποκείμενο της ιστορίας του... αυτό σπεύδει βιαστικά και χάνοντας την ισορροπία του βρίσκεται εκτός σκηνης».⁶

Υπογραμμίσαμε παραπάνω ότι το υποκείμενο στηρίζεται από τη γλώσσα, από το συμβολικό σύστημα ως υποκείμενο σημαίνοντος. Συμβαίνει πάντοτε έτσι; Ασφαλώς και όχι. Υπάρχουν στιγμές που το υποκείμενο

⁵ Πρόκειται για μια νεαρή ασθενή του Φρόντ, η οποία είχε ερωτευτεί μια γυναίκα αρκετά μεγαλύτερή της και επιζητούσε αδιάκοπα τη συντροφιά της. Η σχέση με τον πατέρα της ήταν ιδιαζόντως προβληματική. Σε κάποια στιγμή, ενώ βρίσκεται με την φίλη της, την συναντάει ο πατέρας της, την κοιτάζει χωρίς να πει λέξη, αλλά υπονοώντας πολλά. Η νεαρή γυναίκα εξηγεί στη φίλη της τη σχέση με τον πατέρα της και η φίλη την εγκαταλείπει. Και τότε η νεαρή ομοφυλόφιλη ρίχνεται από μια γέφυρα στις γραμμές ενός τραίνου που από τύχη εκείνη τη στιγμή δεν περνούσε. Βλ. Έλφη Lefeuve-Κιλλαχίδου, «Η αυτοκτονική διάπραξη στην περίπτωση της νεαρής ομοφυλόφιλης», στο Ν. Κουράκης – Ντ. Περέτση (επιμ.), *Οι βίαιες πράξεις και η λογική τους*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2009, σ. 141.

⁶ Jacques Lacan, *Le Séminaire. Livre X. L'angoisse*, Seuil, Παρίσι 2004, σσ. 136-137, 147.

παύει να στηρίζεται ή στηρίζεται πολύ λίγο, ή στηρίζεται σε κάποιες άκρες του συμβολικού συστήματος.

Για παράδειγμα, σε μια κρίση άγχους, σε μια κρίση πανικού, το υποκείμενο δεν στηρίζεται επαρκώς ή στηρίζεται πολύ λίγο στον συμβολικό άξονα. Εξού και το γεγονός ότι εκείνες τις στιγμές το υποκείμενο τις βιώνει με μεγάλη αγωνία, σε μια σύγχυση, σε μια διάσταση αποπραγμάτωσης ή ακόμη και αποπροσωποποίησης. Μάλιστα, το ίδιο το σώμα συμμετέχει στο έπακρο (ταχυπαλμία, εφίδρωση, λιποθυμική τάση, κλπ.), αλλά το υποκείμενο αδυνατεί πολύ συχνά ακόμη και στο ελάχιστο να αρθρώσει ένα λόγο για το τι πραγματικά του συμβαίνει.

Η Άλλη σκηνή, όπως έλεγε ο Φρόυντ, ο Άλλος τόπος, ο τόπος της γλώσσας είναι λοιπόν το στήριγμα του υποκειμένου. Όταν το υποκείμενο διαπράττει εγκληματικά ή αυτοκτονικά, αυτό το στήριγμα εκλείπει παντελώς. Το υποκείμενο λοιπόν βρίσκεται εκτός της Άλλης σκηνής, εκτός συμβολικών συντεταγμένων. Εξού και το ότι, τις περισσότερες φορές, όταν εκ των υστέρων κληθεί να μιλήσει για την αυτοκτονική (αν επέζησε) ή την εγκληματική του διάπραξη, δεν θυμάται τι και πως. Δεν μπορεί δηλαδή να ιστοριοποιήσει, να βάλει λέξεις στο πριν και στο τι συνέβη κατά τη διάρκεια της διάπραξής του. Δεν μπορεί να υποκειμενικοποιήσει ένα βίωμα και να το αφομοιώσει.

Σε αυτή την περίπτωση, δεν πρόκειται περί καμίας απόθησης ενός τραυματικού υποτιθέμενου γεγονότος. Δεν είναι δηλαδή κάτι της τάξεως που το υποκείμενο βίωσε με πόνο ή με φόβο, για παράδειγμα μια παιδική αποπλάνηση, που κατέστη τραυματική και γι' αυτόν τον λόγο το τάδε υστερικό υποκείμενο την απόθηση και στη θέση της έβγαλε συμπτώματα. Σε ένα τραυματικό γεγονός το υποκείμενο μιλάει χρησιμοποιώντας την γλώσσα του συμπτώματος, στο παράδειγμά μας θα μπορούσε να είναι μια αηδία προς το αντρικό φύλο ή οτιδήποτε άπτεται του σεξουαλικού.

Στην περίπτωση όμως της διάπραξης πρόκειται για το εκτός σκηνής, για το εκτός συμβολικού. Όταν όμως το υποκείμενο βρεθεί εκτός συμβολικού, αφήνεται να πέσει, εκπίπτει, διαπράττει. Θα ήταν λάθος να πούμε ότι ορίζει τις πράξεις του, αντίθετα καθορίζεται από το εκτός συμβολικού υπό μορφή «πράξεων», δηλαδή διαπράξεων που τελούνται εν απουσία του υποκειμένου. Εξού και η δυσκολία του να αφηγηθεί το τι συνέβη.

Ιδού για παράδειγμα η μαρτυρία ενός υποκειμένου. Να τι λέει μετά από κάποιο χρονικό διάστημα, εκ των υστέρων, αφού έχει στραγγαλίσει τη σύντροφό του:

*«Θα σας πω το πότε και το πώς, όπως τα διατήρησα στην ανάμνησή μου...
Να η σκηνή του φόνου, όπως την έζησα...*

Εμπρός μου η Ελέν ξαπλωμένη ανάσκελα με τη ρόμπα της...

Γονατιστός σιμά της, της κάνω μασάζ στον λαιμό... στο μπροστινό μέρος του λαιμού.

Πιέζω τους δύο αντίχειρες στο πάνω μέρος του στέρνου... Σχηματίζω ένα V. Αισθάνομαι μεγάλη κούραση στα χέρια...

Το πρόσωπο της Ελέν είναι ακίνητο, γαλήνιο, τ' ανοιχτά της μάτια καρφωμένα στο ταβάνι.

Και ξαφνικά με πιάνει τρόμος. Τα μάτια της δεν λένε να ξεκαρφωθούν απ' το ταβάνι και, κυρίως, να ένα μικρό κομμάτι γλώσσας που εξέχει ανάμεσα στα δόντια και τα χείλη.

Είχα δει νεκρούς, αλλά δεν είχα δει ποτέ στη ζωή μου στραγγαλισμένους. Κι ωστόσο νιώθω ότι είναι στραγγαλισμένη. Αλλά πώς έγινε; Ανασηκώνομαι και ουρλιάζω: στραγγάλισα την Ελέν!

Ορμάω πανικόβλητος, τρέχοντας με όλη μου τη δύναμη... να βρω τον δόκτωρα Ετιέν... Ουρλιάζοντας πάντα, ανεβαίνω τέσσερα-τέσσερα τα σκαλιά του γιατρού: "Έπνιξα την Ελέν!" ».⁷

Πρόκειται για μια μαρτυρία. Το υποκείμενο που διαπράττει εγκληματικά μπορεί μόνο να μαρτυρήσει για ό,τι έγινε. Είναι μάρτυρας αυτού που έγινε ως εκτός συμβολικής σκηνής. Τη μία χρονική στιγμή θυμάται και καταγράφει ότι έκανε μασάζ στη σύντροφό του και την άλλη στιγμή θυμάται τη σύντροφό του στραγγαλισμένη. Το μεσοδιάστημα είναι νεκρό, υπάρχει κενό, όχι επειδή το απώθησε, αλλά επειδή το υποκείμενο απουσίαζε από την «πράξη του», επειδή *διέπραττε*. Το υποκείμενο όταν

⁷ Λουί Αλτουσέρ, *Το μέλλον διαρκεί πολύ. Τα γεγονότα*, μετ. Α. Ελεφάντης, Ρ. Κυλιντηρέα, Ο Πολίτης, Αθήνα 1992, σσ. 23-24.

διέπραττε δεν ήταν διχασμένο. Όπως και στην αυθεντική πράξη, έτσι και στην εγκληματική διάπραξη υπάρχει κάτι πολύ ουσιαστικό: υπάρχει ένα πριν και ένα μετά. Υπάρχει δηλαδή μια σημαντική αλλαγή του υποκειμένου, των υποκειμενικών συντεταγμένων. Για παράδειγμα, στη μαρτυρία που καταθέτει το παραπάνω υποκείμενο, ενώ πριν οριζόταν μέσα από την ταυτότητά του, το έργο του, τις επιλογές του, κλπ., μετά τη διάπραξή του ορίζεται και μέσα από τον στραγγαλισμό της συντρόφου του.

Τούτο δεν σημαίνει πως όλα τα εγκλήματα είναι αυτής της τάξεως. Πόρρω απέχουν... Αλλά κάποια εγκλήματα έχουν καθεστώς εγκληματικής διάπραξης. Πρόκειται για μια κρίσιμη στιγμή του υποκειμένου, με την κυριολεκτική έννοια του όρου, ότι δηλαδή υπάρχει κρίση.

Αξίζει να τελειώσουμε με τον ορισμό της κρίσης στην ψυχανάλυση: «Υπάρχει κρίση όταν ο λόγος, οι λέξεις, οι αριθμοί, τα τελετουργικά, δηλαδή όλος ο συμβολικός μηχανισμός, ξαφνικά, καθίσταται ανεπαρκής, ανίσχυρος να μετριάσει ένα πραγματικό που κάνει του κεφαλιού του».⁸

Πολλές φορές το υποκείμενο που προβαίνει σε μια εγκληματική διάπραξη βρίσκεται ενώπιον ενός πραγματικού, άφατου, απόλυτου, βρίσκεται έρμαιο μιας συμβολικής οπής, ενός συμβολικού ρήγματος μέσα από το οποίο «καταπίνεται». Η μόνη απάντηση που μπορεί να δώσει είναι κάτι αυτοματικό, για παράδειγμα, μια απάντηση μέσω της εγκληματικής του διάπραξης, την οποία μόνο σε ένα δεύτερο χρόνο, αφού δηλαδή την έχει εκτελέσει, τότε μόνο μπορεί να την αναλάβει ως προς τις συνέπειές της και ως προς την ευθύνη που είχε αυτό το ίδιο το υποκείμενο για ό,τι διέπραξε.

⁸ Jacques-Alain Miller, *Interview sur la crise économique*, περιοδικό Marianne, 2008.